

بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب

اکرم امیری^۱

دکتر احمد شعبانی^۲

دکتر حجت‌الله حسن لاریجانی^۳

علی قطبی^۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۹/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۶/۳۱

چکیده

هدف: هدف از پژوهش حاضر بررسی وضعیت نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب برای بهبود وضعیت موجود بود. جامعه‌ی پژوهش، ۲۷ کتابخانه دارای نسخه‌های خطی و ۲۵ کتابخانه دارای مجموعه چاپ‌سنگی بود. روش‌شناسی: روش تحقیق، توصیفی - پیمایشی و ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه محقق‌ساخته می‌باشد. برای اعتبارسنجی پرسشنامه از روایی محتوایی و به منظور سنجش پایایی آن از روش آزمون مجدد یا بازآزمایی استفاده شد، که ضریب روایی دو آزمون ۰/۹۶ محاسبه گردید. از نرم‌افزار اکسل جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد که ۵۸۸۳ جلد نسخه خطی و ۱۷۰۲۹ جلد چاپ سنگی در این کتابخانه‌ها موجود است. ۵۱ کتابدار در مقاطع مختلف در بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در حاشیه دیگر وظایف در بخش‌های مختلف کتابخانه‌های عمومی کشور فعالیت می‌کنند. ۷ درصد کتابخانه‌ها از دوره‌های ضمن خدمت بهره‌جویی داشته‌اند. ۱۹ درصد کتابخانه‌ها دما و نور؛ ۱۱ درصد کتابخانه‌ها رطوبت؛ و ۱۱ درصد کتابخانه‌ها سیستم‌های کنترلی دما و رطوبت را بازرسی می‌کنند. ۶۸/۷۴ درصد نسخه‌های خطی و ۵۲/۳۱ درصد چاپ سنگی فهرست‌نویسی شده است. ۷ درصد کتابخانه‌ها در حال دیجیتال‌سازی محتوا می‌باشند. ۸۰ درصد کتابخانه‌ها به صورت دستی و در محل کتابخانه اطلاع‌رسانی می‌کنند. ۸۸ درصد کتابخانه‌ها برای افراد و با شرایط خاص دسترس‌پذیر بوده و شیوه‌بازیابی در ۷۶ درصد کتابخانه‌ها فهرست‌دستی می‌باشد.

نتیجه‌گیری: بر اساس نتایج پژوهش، وضعیت حفاظت، مدیریت، و اشاعه نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور در شرایط مناسبی نبوده و نیازمند اهتمام بیشتر مسئولین است. انجام مرمت، دیجیتال‌سازی محتوا، فهرست‌نویسی و تهیه بانک‌های اطلاعاتی، ایجاد دوره‌های ضمن خدمت، و بهره‌گیری از کارکنان متخصص از اهم راهکارهای اشاره شده بود.

کلیدواژه‌ها: چاپ سنگی، کتابخانه‌های عمومی، کتاب‌های خطی، نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور

مقدمه و بیان مساله

کتاب‌های خطی و چاپ‌سنگی ارزش‌های فراوان تاریخی، اجتماعی، و فرهنگی را در جوامع بشری داشته؛ تحقیق، بررسی، و تصحیح این آثار دنیای انسانی را با عوالم اندیشه پیشین جمعی مأنوس می‌کند. کتاب‌های خطی و آثار نفیسی از این قبیل، چونان متون سنگی، از جهات مختلفی حائز اهمیت بوده، دلایل ارزشمندی بر وجوه این مواد مانند اصالت و ارزش تاریخی و هنری آن‌ها از

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال

۲. دانشیار گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه اصفهان

۳. استادیار گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال shabani@edu.ui.ac.ir

۴. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه اصفهان

جمله خوشنویسی، تذهیب، تجلید، و نقاشی در آرایه‌های زیباسازی متن؛ و یا احراز ارزش علمی و تحقیقی مانند مطالعات زبان‌شناختی و استیلاء بر پیکره تاریخی و رویدادهای پیشین متصور است.

نقش کتاب در ادوار و حکومت‌های متنوعی که در فلات ایران حکومت رانده، بیش از تمدن‌های حاشیه‌ای نواحی مذکور و شبه‌قاره و بین‌النهرین متصور می‌شود. چنانچه در ایران باستان آورده‌اند "زرتشتیان کتابهای زیادی در تمام ساحات علوم فراهم آورده" و در دوران تمدن اسلامی در ایران انتشار مصحف الهی بر کارکردهای علمی و هنری خط، کاغذ، و کتاب‌آرایی تأثیر قابل توجهی در اعصار تاریخی گذاشت. براین قرار یکی از اهم میراث فرهنگی ایرانیان در دوره‌های تاریخی، مجموعه‌های نسخه‌های خطی و به مرور چاپ‌سنگی در سال‌های متأخر است (شعبانی، ۱۳۸۲).

در کتابخانه‌های مهم کشور، و از آن جمله کتابخانه‌های ملی، دانشگاهی، و وابسته به مراکز مذهبی تلاش‌های زیادی در جهت حفظ و نگهداری، سازماندهی و امور مربوط به نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی صورت یافته و شناسایی‌های عمیق‌تری در خصوص مجموعه‌های آن‌ها انجام پذیرفته است؛ لیکن لزوم شناسایی، حفاظت، مرمت، فهرست‌نگاری، دسترس‌پذیری و اشاعه محتوای اطلاعاتی این منابع از مسائل قابل توجه در کتابخانه‌های عمومی محسوب می‌شود. پراکندگی و نفوذ این کتابخانه‌ها و تماس روزمره آن‌ها با اقشار مختلف اجتماعی از مواردی است که توجه به مجموعه‌ی این نهادها را از جنبه‌های متنوع سیاستگذاری تجلی بخشیده و نگرش‌های مضاعفی را در باب بررسی و ارزیابی وضعیت نسخه‌های خطی تبیین می‌نماید. بر این اساس در این پژوهش، با توجه به بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، اطلاعات جامعی درباره کارکنان، نحوه حفاظت، و سازماندهی این آثار درباره وضعیت آن‌ها حاصل شده و بر مبنای آن راهکارهای پیشنهادی، مبتنی بر دیدگاه و آراء مدیران و کارکنان این مراکز فرهنگی مورد سنجش قرار می‌گیرد.

هدف پژوهش حاضر بررسی وضعیت بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌های نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور از نظر مجموعه‌سازی، منابع انسانی، حفاظت و نگهداری، سازماندهی، اشاعه و دسترس‌پذیری بوده و سعی دارد راهکارهایی را جهت ارائه خدمات بهینه به مدیران سازمانی کشور معرفی کند.

پرسش‌های اساسی

۱. تعداد نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی چقدر است؟
۲. تعداد، تحصیلات، و آموزش ضمن خدمت منابع انسانی بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در چه حد است؟
۳. حفاظت و نگهداری مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی چگونه صورت می‌گیرد؟
۴. سازماندهی مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی به چه شیوه‌ای انجام می‌شود؟
۵. اشاعه و دسترس‌پذیری مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی چگونه است؟
۶. چه راهکارهایی برای بهبود مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌ها پیشنهاد می‌شود؟

مروری بر پیشینه تحقیق

تحقیقات چندی در داخل و خارج از کشور، در ارتباط با نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی صورت پذیرفته، که به نحو عمده به توصیف وضع موجود منابع مزبور در کتابخانه‌های تحت بررسی اقدام نموده، لذا می‌تواند مبنای مناسبی جهت مقایسه و تحلیل با پژوهش حاضر تلقی شود.

رضایی (۱۳۷۴) به بررسی وضعیت نسخه‌های خطی موجود در شهر زنجان پرداخته؛ در این بررسی کتابخانه‌های شخصی و کتابخانه عمومی حسینی زنجان مورد مطالعه قرار گرفت. نتایج این بررسی نشان داد، هرچند تاریخ عمده کتابت این نسخه‌ها مربوط به قرون پیشین است، ولی قدمت اهم نسخه‌های خطی این کتابخانه‌ها به سه قرن گذشته مرتبط بوده، که در طول نسل‌های قرن اخیر به صاحبان کنونی آن رسیده است. پراکندگی موضوعی نسخه‌های موجود در این کتابخانه‌ها مشتمل بر تفسیر، فقه، و اصول است.

مسعودی (۱۳۷۴) در پژوهشی با عنوان «فهرست تحلیلی کتاب‌های چاپ سنگی ایران (قطع رحلی) موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران»؛ ۱۵۰ عنوان کتاب چاپ سنگی را به دلیل موقعیت خاص، در فاصله زمانی بین نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ جدید بر اساس شکل سنتی و مدرن فهرست‌نویسی بررسی کرده است. در این فهرست کلیه اطلاعات مربوط به کتاب، اعم از اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی ارائه شده، نظم فهرست بر اساس شماره راهنما انتظام یافته و در پایان، فهرست الفبایی از نام اشخاص، عنوان، موضوع‌ها و تاریخ انتشار آثار به مراجعه‌کننده ارائه شده است.

شعبانی (۱۳۸۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه های خطی در کتابخانه های کشور» به تعیین سطح پراکندگی نسخه های خطی در جوانب مختلف شهرها، کتابخانه ها و اشخاص حقیقی مبادرت کرده تا برحسب تشخیص پراکندگی به برنامه ریزی مناسبی بر اساس بودجه، نیروی انسانی متخصص و امکانات برای مناطق کوچک و ناشناخته اقدام شود. روش کتابخانه ای، روش مورد استفاده در این بررسی بوده است. نتایج نشان داد مجموعه های نسخه های خطی در کتابخانه های کشور مشتمل بر ۶۹ کتابخانه اعم از ملی، مجلس، سلطنتی، دانشگاهی، تخصصی، عمومی، مساجد، خانقاه ها، موزه ها و مدارس و کتابخانه های آستان های قدس قرار دارد. تهران با ۱۵ و مشهد با ۱۰ کتابخانه، مهمترین و با ارزش ترین مجموعه ها را در اختیار دارند.

غلامحسین زاده (۱۳۸۴)، به بررسی میزان بهره گیری از فناوری اطلاعات در ذخیره و بازیابی نسخ خطی در کتابخانه های ایران پرداخته است. یافته های پژوهش حاکی است، ۶۰ درصد کتابخانه ها، منابع تمام متن و یک کتابخانه بانک اطلاعات نسخه های خطی خود را دیجیتالی است. در این میان کتابخانه های شهر قم از نظر کمی و کیفی، در استفاده از فناوری اطلاعات و دیجیتالی سازی نسخ خطی در موقعیت بهتری قرار گرفته اند. همچنین نتایج نشان داد کتابخانه های مورد مطالعه از نظر نیروی انسانی متخصص، مکان کتابخانه و کیفیت استفاده از فناوری اطلاعات کمبودهایی دارند.

ناصری مالوانی (۱۳۸۶)، در پژوهشی با هدف امکان سنجی حفاظت و نگهداری نسخه های خطی در کتابخانه های ملی ایران، مرکزی دانشگاه تهران، مرعشی نجفی، مرکزی آستان قدس و ملک نشان داد ضعف در حفاظت و نگهداری، و کمبود نیروی انسانی متخصص در کتابخانه ها محسوس است. آموزش کارکنان و کتابداران به صورت علمی و تخصصی مورد اهتمام قرار نگرفته و کنترل عوامل آسیب رسان، جدی گرفته نمی شود.

نازی (۱۳۸۹) به بررسی وضعیت فهرست نویسی نسخه های خطی در ایران پرداخته و در نهایت الگوی ویژه ای برای فهرست نویسی منابع خطی در کشور پیشنهاد داده است. در این پژوهش به بررسی تفاوت های موجود در فهرست نویسی در پنج کتابخانه بزرگ کشور اعم از سازمان اسناد و کتابخانه ملی، عمومی مرعشی نجفی، آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی، و مرکزی دانشگاه تهران اشاره شده است. نتایج نشان داد که الگویی واحد در ساختار کلی فهرست نویسی نسخه های خطی کشور و جزئیات آن وجود ندارد. در خارج از کشور، فایبراس^۱ (۱۹۹۲) به موضوع کاغذ، مارزولوف^۲ (۲۰۰۱) به زمینه های صنعت چاپ در ایران، و لاودی^۳ (۲۰۰۳) به تاریخ ساخت کاغذ در کشورهای اسلامی پرداخته اند.

آنچه از توصیف پیشینه های مذکور استنباط می شود این که با وجود غنای منابع نسخه های خطی و چاپ سنگی در داخل کشور همچنان بی توجهی و تاکید بر جنبه های کارشناسی در کتابخانه های مزبور ملموس و قابل توجه است. در مقابل پژوهش های خارجی به زمینه های بنیادی درباره ی نسخه های خطی و چاپ سنگی علاقه مندی نشان داده اند.

روش و جامعه آماری تحقیق

این پژوهش با روش پیمایشی انجام و به منظور گردآوری اطلاعات از پرسشنامه استفاده شده است. روایی پرسشنامه از طریق نظرات اصلاحی استادان کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاه های اصفهان و آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، و پایایی آن با استفاده از روش آزمون مجدد یا بازآزمایی^۴ بوده، که ضریب روایی^۵ دو آزمون برابر ۰/۹۶ محاسبه شد. پرسشنامه حاوی ۳۱ سوال، مشتمل بر ۳۰ سوال بسته و یک سوال باز بوده است. پرسشنامه ها در تیر و مرداد ۱۳۹۰ ظرف ۴۰ روز بین مدیران کتابخانه ها و مسئولین بخش های نسخه های خطی و چاپ سنگی کتابخانه های عمومی کشور توزیع و جمع آوری شد.

براساس تحقیقات و اسناد موجود ۲۵ کتابخانه دارای مجموعه های نسخه های خطی و ۲۷ کتابخانه دارای مجموعه منابع چاپ سنگی بوده که به جهت اهمیت موضوع و پیگیری های مداوم کتبی و حضوری، پاسخنامه های تمام کتابخانه ها دریافت و جمع آوری شد. برای تجزیه و تحلیل یافته ها از شاخص های فراوانی و درصد در قالب جدول و نمودار استفاده شد. استخراج نتایج با استفاده از نرم افزار اکسل^۶ صورت پذیرفت.

1. Faibrass
2. Marzolph
3. Loveday
4. Reliability
5. Retest
6. Validity
7. Excel

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

۱. مجموعه‌سازی

جدول ۱ فهرست کتابخانه‌های دارای نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را در کتابخانه‌های تحت پوشش نهاد نشان می‌دهد.

جدول ۱. فهرست مراکز دارای نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌های عمومی کشور

ردیف	استان	شهرستان	نام کتابخانه
۱	آذربایجان شرقی	آذرشهر	آذر شهر
۲	آذربایجان شرقی	اسکو	اسکو
۳	آذربایجان شرقی	اهر	شیخ شهاب‌الدین
۴	آذربایجان شرقی	تبریز	جعفریه
۵	آذربایجان شرقی	تبریز	مرکزی
۶	آذربایجان غربی	ارومیه	مرکزی
۷	اردبیل	اردبیل	مرکزی اردبیل
۸	اردبیل	خلخال	مرکزی
۹	اصفهان	اصفهان	ابن مسکویه
۱۰	چهارمحال بختیاری	شهرکرد	مولوی
۱۱	خراسان جنوبی	فردوس	قائم فردوس
۱۲	سمنان	سمنان	سمنان
۱۳	سیستان و بلوچستان	زاهدان	استاد کامبوزیا
۱۴	فارس	شیراز	شهید دستغیب
۱۵	قزوین	قزوین	علامه رفیعی
۱۶	کرمان	کرمان	مرکزی
۱۷	کرمانشاه	کرمانشاه	شهید آوینی
۱۸	گلستان	گرگان	میر فندرسکی
۱۹	مازندران	بابل	شهید شگری
۲۰	مازندران	تنکابن	شماره یک
۲۱	مازندران	ساری	ابن شهر آشوب ساری
۲۲	مرکزی	اراک	دهگان
۲۳	هرمزگان	بستک	شرفا شرفایی
۲۴	یزد	اردکان	فاضل اردکانی
۲۵	یزد	طیس	طیس
۲۶	یزد	یزد	رئیس فرهمند
۲۷	یزد	یزد	قران و عترت

بر اساس یافته‌های جدول ۱، ۲۷ کتابخانه عمومی تحت نظارت نهاد در ۱۷ استان کشور، دارای مجموعه‌هایی از نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی می‌باشند. در استان‌های آذربایجان شرقی در شهرهای آذرشهر، اسکو، اهر، و تبریز؛ یزد در شهرهای اردکان، طبس، و یزد؛ مازندران در شهرهای بابل، تنکابن، و ساری؛ و اردبیل در شهرهای اردبیل و خلخال مجموعه‌های متنوعی نگهداری می‌شود. در استان‌های دیگر نیز مجموعه‌های چندی حفظ می‌شود که از نظر تعداد کمی و کیفی با یکدیگر متفاوت می‌باشند.

با توجه به میزان مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، در مجموع در مجموع ۵۸۸۳ جلد نسخه خطی در ۲۵ کتابخانه عمومی سراسر کشور وجود دارد که از این تعداد ۴۲۳ عنوان یعنی معادل ۷/۱۹ درصد از کل مجموعه بر اساس زبان تفکیک شده‌اند، و ۵۴۶۰

نسخه یعنی ۹۲/۸۱ درصد به صورت تفکیک نشده توسط کتابخانه ها اعلام شدند. بر این قرار ۲۹۶ جلد نسخه خطی یعنی معادل ۵/۰۳ درصد به زبان فارسی و ۱۲۷ عنوان یعنی معادل ۲/۱۶ درصد به زبان عربی است. تعداد کتاب های چاپ سنگی نیز در ۲۵ کتابخانه ی مورد بررسی در مجموع، ۱۷۰۲۹ جلد است که از این تعداد، ۳۰۳۲ جلد معادل ۱۷/۸ درصد نسخه های چاپ سنگی توسط کتابخانه ها، به تفکیک زبان فارسی و عربی و سایر اعلام شدند. ۱۴۴۲ جلد کتاب چاپ سنگی یعنی معادل ۸/۴۷ درصد به زبان فارسی، ۱۵۸۷ جلد کتاب چاپ سنگی یعنی معادل ۹/۳۲ درصد به زبان عربی، و سه جلد کتاب چاپ سنگی یعنی معادل ۰/۰۲ سایر زبان ها را در برمی گیرند. همچنین ۸۲/۱۹ درصد از مجموع کتاب های چاپ سنگی نیز به صورت تفکیک نشده اعلام شدند.

۲. منابع انسانی

جدول ۲ تعداد کارکنان بخش نسخه های خطی و چاپ سنگی را در کتابخانه های تحت پوشش نهاد نشان می دهد.

جدول ۲. تعداد کارکنان بخش نسخه های خطی و چاپ سنگی کتابخانه های عمومی کشور

ردیف	نام کتابخانه	تعداد کارکنان	زن	مرد
۱	آذر شهر	۲	۱	۱
۲	اسکو	۲	۲	۰
۳	شیخ شهاب الدین	۲	۱	۱
۴	جعفریه	۳	۲	۱
۵	مرکزی تبریز	۵	۳	۲
۶	مرکزی ارومیه	۱	۰	۱
۷	مرکزی اردبیل	۲	۱	۱
۸	مرکزی خلخال	۰	۰	۰
۹	ابن مسکویه	۰	۰	۰
۱۰	مولوی	۱	۱	۰
۱۱	قائم فردوس	۳	۳	۰
۱۲	سمنان	۲	۱	۱
۱۳	استاد کامبوزیا	۱	۱	۰
۱۴	شهید دستغیب	۰	۰	۰
۱۵	علامه رفیعی	۵	۴	۱
۱۶	مرکزی کرمان	۲	۲	۰
۱۷	شهید آوینی	۵	۴	۱
۱۸	میرفندرسکی	۱	۱	۰
۱۹	شهید شکری	۰	۰	۰
۲۰	شماره یک تنکابن	۱	۱	۰
۲۱	ابن شهر آشوب	۲	۱	۱
۲۲	دهگان	۱	۱	۰
۲۳	شرفا شرفایی	۱	۱	۰
۲۴	فاضل اردکانی	۴	۳	۱
۲۵	طیس	۲	۰	۲
۲۶	رئیس فرهمند	۳	۳	۰
۲۷	قرآن و عترت	۰	۰	۰
	کل کتابخانه ها	۵۱	۳۷	۱۴

بر اساس جدول ۲ در ۲۷ کتابخانه عمومی مورد مطالعه، ۵۱ کتابدار مشتمل بر ۳۷ زن و ۱۴ مرد شاغل به فعالیت هستند. برحسب اظهارات پاسخگویان در هیچ‌یک از کتابخانه‌ها، کتابدار مستقل به نحو فعال در بخش نسخه‌های خطی و چاپ سنگی شاغل نبوده و کتابداران مزبور با دیگر بخش‌های مرجع و در برخی موارد همراه با وظایف مدیریتی کتابخانه اداره می‌کنند. بر اساس یافته‌ها، از ۵۱ کتابدار، ۹ کتابدار در مقطع کاردانی معادل ۱۷/۶ درصد، ۳۴ کتابدار در مقطع کارشناسی معادل ۶۶/۶ درصد، و ۸ کتابدار در مقطع کارشناسی ارشد معادل ۱۵/۷ درصد به فعالیت مشغول بوده‌اند. بیشترین کارکنان مربوط به کتابخانه‌های مرکزی تبریز، شهید آوینی کرمانشاه، و علامه رفیعی قزوین بوده است. از ۲۷ کتابخانه مورد بررسی در ۲ کتابخانه (کتابخانه مرکزی تبریز و علامه رفیعی قزوین) معادل ۷ درصد از کل کتابخانه‌ها، از دوره‌های ضمن خدمت در ارتباط با نسخه‌های خطی بهره‌جویی شده است. ۲ کتابخانه مذکور دارای بیشترین کارکنان متخصص انسانی در مقایسه با دیگر کتابخانه‌ها هستند. همچنین در هیچ‌یک از کتابخانه‌ها، از کارکنان مستقل و خارج از کتابخانه در مدیریت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی استفاده نشده، درحالی که تنها ۳ کتابخانه معادل ۱۱ درصد از کل کتابخانه‌ها، از کارکنان آموزش‌دیده در مدیریت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی استفاده می‌کنند.

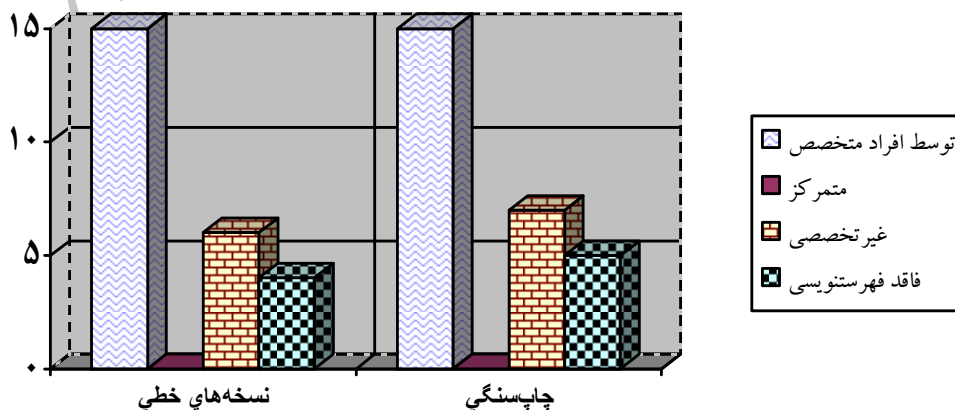
۳. حفاظت و نگهداری

جدول ۳. وضعیت حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کتابخانه‌های عمومی کشور

بازرسی سیستم‌های کنترلی		نظافت مستمر		کنترل نور		کنترل رطوبت		کنترل دما		نگهداری در قفسه‌های درب‌دار		نگهداری در محلی جدا از کتابخانه	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
۱۱	۳	۵۲	۱۴	۱۹	۵	۱۱	۳	۱۹	۵	۵۶	۱۵	۸۱	۲۲

بر اساس جدول ۳، ۲۲ کتابخانه معادل ۸۱ درصد کتابخانه‌ها، نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را در فضایی جدا از کتابخانه؛ و ۱۵ کتابخانه، معادل ۵۶ درصد کل کتابخانه‌ها، این منابع را در قفسه‌های درب‌دار، نگهداری می‌کنند. ۵ کتابخانه معادل ۱۹ درصد کتابخانه‌ها، کنترل دما رعایت شده؛ و در ۳ کتابخانه معادل ۱۱ درصد، رطوبت کنترل می‌شود. در ۵ کتابخانه معادل ۱۹ درصد، نور کنترل شده، و در ۱۴ کتابخانه معادل ۵۲ درصد، نظافت مستمر صورت می‌گیرد. در رابطه با بازرسی سیستم‌های کنترلی، جهت اطمینان از صحت کارکرد یافته‌های جدول ۳ نشان می‌دهد، در ۳ کتابخانه، معادل ۱۱ درصد، سیستم‌های کنترل دما و رطوبت، بازرسی می‌شوند؛ و در ۸۹ درصد از کتابخانه‌ها حتی در صورت وجود سیستم‌های کنترل دما و رطوبت، بازرسی مناسبی جهت اطمینان از صحت کارکرد اینگونه سیستم‌ها انجام نمی‌شود.

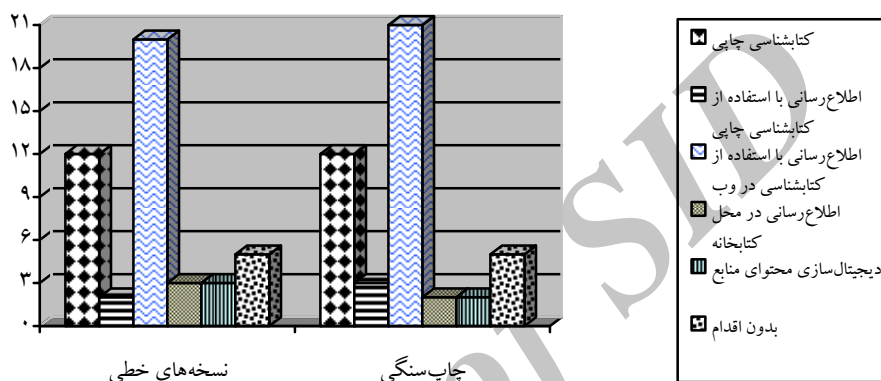
۴. سازماندهی

نمودار ۱. وضعیت سازماندهی نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور

براساس پژوهش انجام شده، در ۱۵ کتابخانه معادل ۶۰ درصد، فهرست نویسی نسخه های خطی توسط افراد متخصص انجام می شود. در ۴ کتابخانه معادل ۱۶ درصد، نسخه های خطی را فهرست نویسی نمی کنند. در خصوص نسخه های چاپ سنگی، در ۱۵ کتابخانه معادل ۵۵/۵۵ درصد، فهرست نویسی توسط کارکنان متخصص انجام می شود؛ این در حالی است که در ۷ کتابخانه معادل ۲۵/۹۳ درصد، فهرست نویسی به صورت غیر تخصصی انجام می شود؛ و در ۵ کتابخانه معادل ۱۸/۵۲ درصد، منابع چاپ سنگی فهرست نویسی نمی شود. هیچ یک از کتابخانه ها فهرست نویسی نسخه های خطی و چاپ سنگی را به صورت متمرکز و تحت نظارت کتابخانه های صاحب نامی چون سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، سازمان اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، کتابخانه ملی ملک، و کتابخانه آستان قدس رضوی انجام نمی دهند.

۵. اشاعه و دسترس پذیری

نمودار ۲. وضعیت اشاعه و دسترس پذیری نسخه های خطی و چاپ سنگی در کتابخانه های عمومی کشور

براساس نمودار ۲، در راستای اطلاع رسانی نسخه های خطی ۱۲ کتابخانه معادل ۴۸ درصد، از کتابشناسی چاپی بهره برده؛ ۲ کتابخانه معادل ۸ درصد از طریق وبسایت، و ۲۰ کتابخانه معادل ۸۰ درصد به صورت دستی و در محل کتابخانه، برای وجود نسخه های خطی اطلاع رسانی می کنند. ۳ کتابخانه معادل ۱۲ درصد، در حال دیجیتال سازی محتوای نسخه های خطی، و ۵ کتابخانه معادل ۲۰ درصد، در راستای اشاعه نسخه های خطی اقدامی ننموده اند. به منظور اطلاع رسانی نسخه های چاپ سنگی، ۱۲ کتابخانه معادل ۴۴/۴ درصد، از کتابشناسی چاپی بهره برده اند، ۳ کتابخانه معادل ۱۱/۱ درصد، از طریق وبسایت، و ۲۱ کتابخانه معادل ۷۷/۷ درصد، به صورت دستی و در کتابخانه، نسخه های چاپ سنگی را اطلاع رسانی می کنند. ۲ کتابخانه معادل ۷ درصد، در حال دیجیتال سازی محتوای نسخه های چاپ سنگی بوده، و ۵ کتابخانه، معادل ۱۸/۵ درصد، در مورد اشاعه نسخه های چاپ سنگی اقدامی ننموده اند.

جدول ۴. روش های دسترس پذیری نسخه های خطی و چاپ سنگی در کتابخانه های عمومی کشور

نسخه های چاپ سنگی		نسخه های خطی		روش های دسترس پذیری نسخه های خطی و چاپ سنگی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۷۷/۷	۲۱	۷۶	۱۹	فهرست دستی
۳۳/۳	۹	۳۲	۸	فهرست ماشینی
۰	۰	۰	۰	فهرست ماشینی به صورت پیوسته
۱۸/۵	۵	۲۰	۵	هیچکدام

براساس بررسی انجام شده ۱۹ کتابخانه معادل ۷۶ درصد، برای بازیابی نسخه های خطی از فهرست دستی استفاده کرده و ۸ کتابخانه معادل ۳۲ درصد، علاوه بر بازیابی دستی از فهرست ماشینی بهره برده اند. هیچ یک از کتابخانه های مورد بررسی از فهرست

دسترسی پیوسته^۱ استفاده نکرده، که البته به دلیل ویژگی انحصاری نسخه‌های خطی، بدیهی می‌نماید. ۵ کتابخانه معادل ۲۰ درصد، شیوه‌ای برای بازیابی نسخه‌های خطی ندارند. وضعیت بازیابی نسخه‌های چاپ‌سنگی، تقریباً، مشابه نسخه‌های خطی است. ۲۱ کتابخانه معادل ۷۷/۷ درصد، برای بازیابی نسخه‌های چاپ‌سنگی از فهرست‌دستی، و ۹ کتابخانه معادل ۳۳/۳ درصد، علاوه بر بازیابی دستی، از فهرست ماشینی بهره‌مندند. هیچ یک از کتابخانه‌های مورد بررسی از شیوه بازیابی به صورت فهرست ماشینی پیوسته استفاده نکرده‌اند، که البته به دلیل ویژگی نسخه‌های چاپ‌سنگی بوده است. ۵ کتابخانه معادل ۱۸/۵ درصد، شیوه‌ای برای بازیابی نسخه‌های خطی ندارند.

۶. برنامه‌های پیشنهادی برای توسعه و بهبود مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی

بنابر یافته‌های پژوهش، کتابداران راهکارهایی در راستای بهبود وضعیت موجود نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی ارائه نمودند که به اهم آن اشاره می‌شود. ۱۳ کتابخانه معادل ۴۸/۱ درصد، توجه به حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را در فوریت اعلام کرده؛ ۶ کتابخانه معادل ۲۲/۲ درصد، با انتقال نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی به مکانی مجهزتر و مطلوب‌تر موافق بوده، ۶ کتابخانه معادل ۲۲/۲ درصد، استفاده از کارکنان متخصص را ضروری دانستند؛ ۵ کتابخانه معادل ۱۸/۵ درصد، توجه بر فهرست‌نویسی، ۵ کتابخانه معادل ۱۸/۵ درصد، فراهم نمودن امکانات، جهت عرضه بهتر را مطرح نموده‌اند؛ ۳ کتابخانه معادل ۱۱/۱ درصد، دیجیتال‌سازی محتوا، تشکیل دوره‌های ضمن خدمت در خصوص نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی و توجه به مسائل ایمنی این آثار را مبرم تلقی نموده، ۱ کتابخانه معادل ۳/۷ درصد، دسترس‌پذیری به نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را مطرح نمودند.

در خصوص پاسخگویی به پرسش ۷ پژوهش، راهکارهایی از نظر کتابداران مطلوب شناخته شد که اهم موارد ذکر شده به این قرار است: انجام مرمت، دیجیتال‌سازی محتوا، فهرست‌نویسی و تهیه بانک‌های اطلاعاتی، ایجاد دوره‌های ضمن خدمت با بهره‌گیری از افراد متخصص، تغییر جایگاه نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی از حالت بایگانی و قابلیت ارائه در معرض عموم، فراهم نمودن شرایط محیطی مناسب.

بحث و نتیجه‌گیری

در ۲۵ کتابخانه‌ی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، ۵۸۸۳ جلد نسخه خطی، و در ۲۷ کتابخانه، ۱۷۰۲۹ جلد چاپ‌سنگی موجود است. ۵۱ کتابدار در مقاطع کاردانی، کارشناسی، و کارشناسی ارشد در حاشیه وظایف دیگر، در بخش‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌های عمومی سراسر کشور فعالیت می‌کنند. در یک کتابخانه کتابدار اختصاصی بخش‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی وجود دارد. بر این قرار، کمبود کارکنان متخصص کاملاً محسوس است. همانگونه که ناصری مالوانی (۱۳۸۶) در پژوهش خود در رابطه با امکان‌سنجی حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مرعشی نجفی، مرکزی آستان قدس رضوی و ملک کمبود کارکنان متخصص را یادآور شده است. ۷ درصد از دوره‌های ضمن خدمت بهره برده‌اند.

در خصوص حفاظت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، در ۱۹ درصد کتابخانه‌ها دما و نور؛ و در ۱۱ درصد کتابخانه‌ها رطوبت کنترل می‌شود. ۳ کتابخانه معادل ۱۱ درصد، سیستم‌های کنترلی دما و رطوبت را بازرسی می‌کنند. بنابراین نتایج حاصل از بررسی، نشان‌دهنده وضعیت نامساعد حفاظت منابع مزبور می‌باشد. ۴۰۴۴ جلد نسخه خطی معادل ۶۸/۷۴ درصد، و ۸۹۰۸ جلد چاپ سنگی معادل ۵۲/۳۱ درصد، فهرست‌نویسی شده‌اند. ۲ کتابخانه معادل ۷ درصد، در حال دیجیتال‌سازی محتوا می‌باشند، که وضعیت نامساعد آن نیز نیازمند اهتمام بیشتر مسئولین است. غلامحسین‌زاده (۱۳۸۴) در پژوهش خود در مورد «بررسی میزان بهره‌گیری از فناوری اطلاعات در ذخیره و بازیابی نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های ایران» نشان داد، کتابخانه‌های تحت بررسی به‌نحو بهینه از فناوری اطلاعات بهره نمی‌برند.

نتایج پژوهش در رابطه با اشاعه نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، نشان داد حدود ۸۰ درصد کتابخانه‌ها به صورت دستی و در محل کتابخانه اطلاع‌رسانی منابع مزبور را انجام می‌دهند. دسترس‌پذیری در ۸۸ درصد کتابخانه‌ها برای افراد با شرایط خاص

می باشد. شیوه بازیابی در ۱۹ کتابخانه دارای نسخه خطی، معادل ۷۶ درصد، و ۲۱ کتابخانه دارای چاپ سنگی، معادل ۷۷/۷ درصد، با استفاده از ابزار فهرست دستی می باشد.

در زمینه راهکارهایی جهت بهبود وضعیت نسخه های خطی و چاپ سنگی، ۴۸/۱ درصد از کتابخانه ها اهتمام به حفاظت و نگهداری، ۲۲/۲ درصد، موافق انتقال نسخه ها به مکان مناسب و استفاده از افراد متخصص، در ۱۸/۵ درصد اهتمام به فهرست نویسی و اطلاع سانی، ۱۱/۱ درصد، دیجیتال سازی محتوا، بهره جویی از دوره های ضمن خدمت و توجه به مسائل امنیتی نسخه ها، یک کتابخانه معادل ۳/۷ درصد، دسترس پذیری را مطرح نمودند. بر این قرار مسائل مطروحه توسط مسئولین بخش های مزبور حاکی از ضعف و نقصان در زمینه های مذکور می باشد. بنابراین بهبود وضعیت موجود، توجه و اجرای حداکثری راهکارهای اجرا شده توسط متخصصان و دست اندرکاران این حوزه را می طلبد.

پیشنهادها

در راستای حفاظت، مدیریت و اشاعه نسخه های خطی و چاپ سنگی، پیشنهادات کاربردی ذیل را ارائه می شود:

۱. ایجاد یک مرکز استاندارد و متناسب با توسعه و نگهداری و حفاظت نسخه های خطی و چاپ سنگی در نهاد کتابخانه های عمومی کشور؛
  ۲. ایجاد شرایط مطلوب نگهداری، مانند بهره جویی از سیستم های تهویه، کنترل دما و رطوبت و نور در کتابخانه های مرتبط؛
  ۳. بهره گیری از کتابداران متخصص و علاقه مند در فرآیند فهرست نویسی و سازماندهی منابع مزبور؛
  ۴. افزایش تنوع محمل های اطلاعاتی با بهره گیری از فناوری های اطلاعاتی و ارتباطی.
- در راستای تکمیل پژوهش حاضر پیشنهاد می گردد تا پژوهشگران علاقه مند آیین نامه های تدوین شده برای نحوه دسترس پذیری نسخه های خطی و چاپ سنگی را تحلیل و بررسی نموده، و با آیین نامه های موجود در کتابخانه های دارنده نسخه های خطی و چاپ سنگی در داخل کشور مقایسه نمایند.

منابع

- رضایی، ویدا (۱۳۷۴). *بررسی وضعیت نسخه های خطی موجود در شهر زنجان*. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته کتابداری و اطلاع رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران.
- شعبانی، احمد (۱۳۸۱). *بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه های خطی در کتابخانه های کشور*. *مجله علوم اجتماعی و انسانی* دانشگاه شیراز، ۱۸(۲).
- شعبانی، احمد (۱۳۸۲). *مرجع شناسی اسلامی*. تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور.
- غلامحسین زاده، زهره (۱۳۸۴). *بررسی میزان بهره گیری از فناوری اطلاعات در ذخیره و بازیابی نسخ خطی در کتابخانه های ایران*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات.
- مسعودی، اکرم (۱۳۷۴). *فهرست تحلیلی کتابهای چاپ سنگی ایران (قطع رحلی) موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته کتابداری و اطلاع رسانی، دانشگاه تهران، تهران.
- نازی، ایوب (۱۳۸۹). *بررسی وضعیت فهرست نویسی نسخ خطی در ایران و ارائه الگوی مناسب*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- ناصری مالوانی، علیرضا (۱۳۸۶). *امکان سنجی حفاظت و نگهداری نسخ خطی در کتابخانه های ملی*، مرکزی دانشگاه تهران، مرعشی نجفی، آستان قدس و ملک. *کتاب ماه (کلیات)*، ۱۶-۳۵.

Faibrass, sheila (1992). *Conference Paper Manchester*. London: institute of paper conservation.

Marzolph, U. (2001). *Narrative Illustration in Persian, Lithographed Books*. Leiden Boston, Koln: Brill.

Loveday, Helen(2003). "Islamic Paper :a study of the ancient craft". London: Archetyp